Matematický ústav Slezské univerzity v Opavě

Učební texty k přednášce ALGEBRA II, letní semestr 2002/2003

Michal Marvan

18. První rozklad lineární transformace

V této přednášce V označuje vektorový prostor (obvykle konečněrozměrný) nad polem P a $f : V \longrightarrow V$ je jistá pevně zvolená lineární transformace. Pro praktické výpočty se stačí omezit na vektorový prostor $V = P^n$ a lineární transformaci $f : P^n \longrightarrow P^n$, $f(u) = Au$, kde A je čtvercová matice.

Budeme se zabývat rozkladem prostoru V na přímý součet tzv. invariantních podprostorů, s čímž je spojeno uvedení matice A do blokově diagonálního tvaru. První (primární) rozklad je indukován rozkladem anulujícího (např. charakteristického) polynomu na nesoudělné součinitele (například kořenové činitele).

1. Invariantní podprostory

Je-li $U \subseteq V$ podprostor, pak symbolem fU označujeme jeho obraz při zobrazení f, to jest, podprostor $\{ f(u) \mid u \in U \}$.

1.1. Definice. Podprostor $U \subseteq V$ se nazývá *invariantní* (vzhledem k lineární transformaci f), když platí $fU \subseteq U$, tj. když pro každé $u \in U$ je $f(u) \in U$.

Je-li U invariantní podprostor, pak zobrazení $U \longrightarrow U$, zadané předpisem $u \longmapsto f(u)$, nazýváme *restrikce* (česky *ohraničení*) lineárního zobrazení f na invariantní podprostor U. Značí se $f|_U : U \longrightarrow U$ a je zřejmě opět lineární (ověřte).

Příklad. (1) Celý prostor V a nulový podprostor jsou invariantní podprostory.

(2) Je-li $f : v \longmapsto cv$, pak je každý podprostor invariantní.

(3) Je-li u vlastní vektor s vlastní hodnotou c, pak $[\![u]\!]$ je invariantní podprostor a $f|_{[\![u]\!]}$ je zobrazení $v \longmapsto cv$.

(4) Uvažujme o rotaci ϕ v prostoru E^3 kolem osy L procházející počátkem 0 o úhel $\alpha \in (0, 2\pi)$. Invariantní podporostory jsou nulový podprostor $\{0\}$, osa rotace L, její ortogonální doplněk $L^\perp$ a celý prostor E^3. Libovolný vektor $u \in L$ se zobrazí sám na sebe, proto $\phi|_L$ je identické zobrazení id_L. Libovolný vektor $v \in L^\perp$ zůstane v rovině $L^\perp$ a $\phi|_{L^\perp}$ je otáčení roviny $L^\perp$ o úhel α.

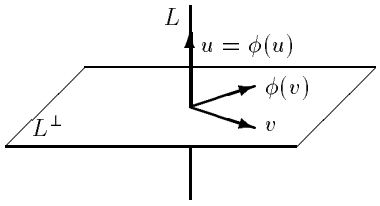

(5) Uvažujme o zrcadlení ζ v prostoru E^3 vzhledem k rovině U procházející počátkem 0. Invariantní podporostory jsou nulový podprostor $\{0\}$, rovina U a každý její podprostor $V \subseteq U$, ortogonální doplněk $U^\perp$ a celý prostor E^3. Zobrazení $\zeta|_V$ je identické zobrazení id_V. Zobrazení $\zeta|_{U^\perp}$ je zrcadlení přímky $U^\perp$ vzhledem k počátku 0.

Cvičení. (1) Jednorozměrný podprostor $[\![u]\!]$, $u \neq 0$, je invariantní právě tehdy, když u je vlastní vektor. Dokažte.

(2) Průnik a součet invariantních podprostorů jsou invariantní podprostory. Dokažte.

(3) $\mathrm{Ker}\, f$ je invariantní podprostor. Dokažte. Co je $f|_{\mathrm{Ker}\, f}$?

(4) $\mathrm{Im}\, f$ je invariantní podprostor. Dokažte.

(5) Buď $v \in V$ libovolný vektor. Dokažte, že $[\![v, f(v), f(f(v)), f(f(f(v))), \ldots]\!]$ je invariantní podprostor.

(6) Nechť lineární transformace $f, g : V \longrightarrow V$ komutují, to jest, $f \circ g = g \circ f$. Buď $U \subseteq V$ invariantní podprostor vzhledem k transformaci f. Pak je gU invariantní podprostor i vzhledem k transformaci f.

Rozklad prostoru V na přímý součet invariantních podprostorů vede ke zjednodušení matice transformace f.

1.2. Tvrzení. *Nechť existuje přímý rozklad $V = U_1 \dotplus U_2$, kde U_1, U_2 jsou invariantní podprostory. Zvolme nějakou bázi $e_1, \ldots, e_m$ v podprostoru U_1 a nějakou bázi $e_{m+1}, \ldots, e_n$ v podprostoru U_2. Pak $e_1, \ldots, e_n$ je báze v prostoru V a transformace f v ní má matici tvaru*

$$A = \begin{pmatrix} a_{11} & \cdots & a_{1m} & 0 & \cdots & 0 \\ \vdots & & \vdots & \vdots & & \vdots \\ a_{m1} & \cdots & a_{mm} & 0 & \cdots & 0 \\ 0 & \cdots & 0 & a_{m+1,m+1} & \cdots & a_{m+1,n} \\ \vdots & & \vdots & \vdots & & \vdots \\ 0 & \cdots & 0 & a_{n,m+1} & \cdots & a_{nn} \end{pmatrix}.$$

Označíme-li

$$A_1 = \begin{pmatrix} a_{11} & \cdots & a_{1m} \\ \vdots & & \vdots \\ a_{m1} & \cdots & a_{mm} \end{pmatrix}, \qquad A_2 = \begin{pmatrix} a_{m+1,m+1} & \cdots & a_{m+1,n} \\ \vdots & & \vdots \\ a_{n,m+1} & \cdots & a_{nn} \end{pmatrix}.$$

pak A_i je matice lineární transformace $f|_{U_i}$.

1.3. Důkaz. Jako cvičení ověřte, že $e_1, \ldots, e_n$ je báze v prostoru V.

Ohledně matice A víme, že prvních m jejích sloupců je tvořeno souřadnicemi vektorů $f(e_1), \ldots, f(e_m)$ v bázi $e_1, \ldots, e_n$. Vektory $f(e_1), \ldots, f(e_m)$ ovšem leží v podprostoru U_1 s bazí $e_1, \ldots, e_m$, takže zbývající bázové vektory $e_{m+1}, \ldots, e_n$ budou mít nulové koeficienty. Submatice A_1 je pak maticí zobrazení $f|_U$ v bázi $e_1, \ldots, e_m$ (ověřte). Zbytek analogicky.

O shora uvedené matici A říkáme, že je v blokově diagonálním tvaru s bloky A_1, A_2 na diagonále. Stručně zapisujeme

$$A = \begin{pmatrix} A_1 & 0 \\ 0 & A_2 \end{pmatrix}$$

Říkáme též, že A je *přímý součet submatic* A_1 a A_2.

Podobně se v případě přímého součtu $V = U_1 \dotplus \cdots \dotplus U_n$ invariantních podprostorů U_1, …, U_n, matice zobrazení f rozpadá na přímý součet submatic $A_1, \ldots A_n$ odpovídajících lineárním zobrazením $f|_{U_1}$, …, $f|_{U_n}$:

$$A = \begin{pmatrix} A_1 & 0 & \cdots & 0 \\ 0 & A_2 & \cdots & 0 \\ \vdots & \vdots & & \vdots \\ 0 & 0 & \cdots & A_n \end{pmatrix},$$

O matici A pak rovněž pravíme, že je blokově diagonální.

Často se stává, že existuje dostatek jednorozměrných invariantních podprostorů (generovaných vlastními vektory), takže prostor V lze rozložit na jejich přímý součet. Bloky jsou potom velikosti 1, a znovu dostáváme již známý případ diagonalizovatelné matice.

2. Anulující polynomy

Od tohoto místa se omezíme na případ lineární transformace $f : P^n \longrightarrow P^n$, $f(u) = Au$, kde A je čtvercová matice. Poznamenejme, že každou lineární transformaci f konečněrozměrného vektorového prostoru V můžeme takto interpretovat. Stačí zvolit bázi prostoru V a tím i izomorfismus $V \cong P^n$ a matici A zavést jako matici lineárního zobrazení f v této bázi. Nejde proto o žádné podstatné omezení.

Symbolem $P[x]$ označíme okruh polynomů jedné neurčité x s koeficienty z pole P. Algebra polynomů bude vyložena v jiné přednášce; pro základní porozumění tomuto textu stačí vědět, že každý polynom $f \in P[x]$ lze rozložit na součin dále nerozložitelných činitelů. Ty jsou potom nutně po dvou nesoudělné (žádné dva nemají nekonstantního společného dělitele). Příkladem je *kořenový rozklad* polynomu $f \in \mathbf{C}[x]$:

$$f = (x - \xi_1)^{k_1}(x - \xi_2)^{k_2} \cdots (x - \xi_r)^{k_r},$$

kde $\xi_i \in \mathbf{C}$ jsou kořeny polynomu f a k_i jsou jejich násobnosti.

2.1. Označení. Buď A čtvercová matice. Buď $p = a_m x^m + \cdots + a_1 x + a_0 \in P[x]$ polynom s koeficienty z pole P. Položme $p(A) = a_m A^m + \cdots + a_1 A + a_0 E$, kde E je jednotková matice stejného rozměru jako matice A. Říkáme, že matice $p(A)$ je výsledkem dosazení matice A do polynomu p.

2.2. Tvrzení. *Jsou-li $p, q \in P[x]$ dva polynomy, pak platí*

$$(p + q)(A) = p(A) + q(A), \qquad (pq)(A) = p(A)\, q(A)$$

pro libovolnou čtvercovou matici A.

2.3. Důkaz. Cvičení.

2.4. Důsledek. *Pro libovolnou čtvercovou matici A máme*

$$p(A)\, q(A) = q(A)\, p(A),$$

tj. matice získané dosazením A do různých polynomů komutují.

Může se stát, že dosazením do polynomu získáme nulovou matici.

2.5. Definice. Nechť $p \in P[x]$, $p \neq 0$. Řekneme, že p je *anulující polynom* čtvercové matice A, jestliže $p(A) = 0$.

Z následujícího tvrzení vyplývá, že anulující polynom matice lineární transformace nezávisí na volbě báze.

2.6. Tvrzení. *Podobné matice mají stejné anulující polynomy.*

2.7. Důkaz. Platí $(Q^{-1}AQ)^i = Q^{-1}AQ \cdot Q^{-1}AQ \cdots Q^{-1}AQ = Q^{-1}A^iQ$, načež

$$\begin{aligned} p(Q^{-1}AQ) &= a_m(Q^{-1}AQ)^m + \cdots + a_1 Q^{-1}AQ + a_0 E \\ &= a_m Q^{-1}A^m Q + \cdots + a_1 Q^{-1}AQ + a_0 E \\ &= Q^{-1}(a_m A^m + \cdots + a_1 A + a_0 E)Q \\ &= Q^{-1}p(A)Q. \end{aligned}$$

Odtud tvrzení.

Později uvidíme, že všechny čtvercové matice mají nějaký anulující polynom q.

2.8. Tvrzení. *Buď q anulující polynom matice A. Nechť existuje rozklad $q = q_1 q_2 \cdots q_m$, kde polynomy $q_1, \ldots, q_m$ jsou po dvou nesoudělné. Uvažujme o lineárním zobrazení $f_i : P^n \longrightarrow P^n$, $u \longmapsto q_i(A)u$. Označme $U_i = \operatorname{Ker} f_i \subseteq P^n$, $i = 1, \ldots, m$. Pak platí:*

(i) *Každý podprostor U_i je invariantní;*

(ii) $P^n = U_1 \dot{+} \cdots \dot{+} U_m$;

(iii) *polynom q_i je anulujícím polynomem matice transformace $f|_{U_i}$, pro každé $i = 1, \ldots, m$.*

2.9. Důkaz. (i) Nechť $u \in U_i$, tj. $q_i(A)u = 0$. Pak $q_i(A)Au = Aq_i(A)u = A0 = 0$ (použili jsme tvrzení, že A a $q_i(A)$ spolu komutují). Tudíž, $Au \in U_i$.

(ii) Nejdříve případ $m = 2$. Nechť tedy $f = q_1 q_2$ a polynomy q_1, q_2 jsou nesoudělné. Pak existují polynomy p_1, p_2 takové, že $1 = q_1 p_1 + q_2 p_2$ (tento fakt bude dokázán v jiné přednášce; některé speciální případy jsou rozebrány ve cvičeních níže). Dosazením matice A získáme rovnost

$$E = q_1(A)p_1(A) + q_2(A)p_2(A),$$

takže pro libovolný vektor $v \in V$ platí

$$v = q_1(A)p_1(A)v + q_2(A)p_2(A)v.$$

Ukažme, že první sčítanec $v_1 := q_1(A)p_1(A)v$ leží v U_2, to jest, že $v_1 \in \operatorname{Ker} q_2(A)$. Máme ale

$$q_2(A)v_1 = q_2(A)q_1(A)p_1(A)v = q(A)p_1(A)v = 0,$$

protože q je anulující polynom pro A. Podobně se ukáže, že druhý ze sčítanců leží v U_1. Tudíž, $v \in U_1 + U_2$. Protože v byl libovolný vektor z V, máme $V = U_1 + U_2$.

Ukažme ještě, že $U_1 \cap U_2 = 0$. Nechť tedy $v \in U_1 \cap U_2$, tj. $q_1(A)v = 0$ a $q_2(A)v = 0$. Máme $E = q_1(A)p_1(A) + q_2(A)p_2(A) = p_1(A)q_1(A) + p_2(A)q_2(A)$ (protože $p_i(A)$ a $q_i(A)$ spolu komutují), načež

$$v = p_1(A)q_1(A)v + p_2(A)q_2(A)v = p_1(A)0 + p_2(A)0 = 0.$$

Dokázali jsme tedy, že $V = U_1 \dot{+} U_2$.

Obecný případ $m > 2$ se dokáže indukcí (cvičení).

(iii) Zvolme báze $v_{i1}, \ldots, v_{ir_i}$ v prostorech U_i, $r_i = \dim U_i$, $r_1 + \cdots r_m = n$. Jak víme, v bázi tvořené těmito vektory je matice A blokově diagonální a jejím $i$tým blokem je právě matice A_i transformace $f|_{U_i}$ v bázi $v_{i1}, \ldots, v_{ir_i}$. Ukažme, že polynom q_i je anulujícím polynomem matice A_i.

Snadno se vidí, že matice $q_i(A)$ je blokově diagonální matice s bloky $q_i(A_1), \ldots, q_i(A_m)$. Protože však $U_i = \operatorname{Ker} q_i(A)$, je blok $q_i(A)$ odpovídající podprostoru U_i nulový, což se mělo dokázat.

Podmínkám předchozího tvrzení vyhovuje například rozklad na kořenové činitele $(x-a)^m$.

Problém. Ukažte, že $(x-a)^m u + (x-b)^n v = \text{const}$, pokud

$$u = \sum_{i=0}^{n-1} \frac{(m-1+i)!}{(m-1)!\,i!}(b-x)^i(b-a)^{n-1-i},$$

$$v = \sum_{i=0}^{m-1} \frac{(n-1+i)!}{(n-1)!\,i!}(a-x)^i(a-b)^{m-1-i}.$$

K nalezení právě uvedeného rozkladu musíme znát alespoň jeden anulující polynom.

2.10. Věta Hamilton–Cayleyova. *Charakteristický polynom čtvercové matice nad P je jejím anulujícím polynomem.*

2.11. Důkaz. Pro libovolnou čtvercovou matici B jsme kdysi odvodili vztah $B \cdot \operatorname{adj} B = \det B \cdot E$. Dosaďme za B matici $A - xE$:

$$(A - xE) \cdot \operatorname{adj}(A - xE) = \chi_A(x) \cdot E.$$

Je-li matice A typu n/n, pak je její charakteristický polynom χ_A polynomem stupně n, řekněme $\chi_A = c_n x^n + \cdots + c_1 x + c_0$. Dále je (z definice adjungované matice) jasné, že prvky matice $\operatorname{adj}(A - xE)$ jsou polynomy stupně $n-1$ v x. Sdružíme-li sčítance s týmiž mocninami x, získáme vyjádření $\operatorname{adj}(A - xE) = C_{n-1}x^{n-1} + \cdots + C_1 x + C_0$, kde C_i jsou čtvercové matice typu n/n.

Po dosazení máme

$$(A - xE) \cdot (C_{n-1}x^{n-1} + \cdots + C_1 x + C_0) = (c_n x^n + \cdots + c_1 x + c_0) \cdot E,$$

tj.

$$\begin{aligned} &-C_{n-1}x^n + (AC_{n-1} - C_{n-2})x^{n-1} + \cdots + (AC_1 - C_0)x + AC_0 \\ &\qquad = c_n E x^n + \cdots + c_1 E x + c_0 E. \end{aligned}$$

Porovnáním koeficientů u stejných mocnin x obdržíme

$$\begin{aligned} -C_{n-1} &= c_n E, \\ -C_{n-2} + AC_{n-1} &= c_{n-1}, \\ &\vdots \\ -C_0 + AC_1 &= c_1 \\ AC_0 &= c_0. \end{aligned}$$

Vynásobíme-li i-tou rovnost i-tou mocninou A^i matice A a vzniklé rovnosti sečteme, získáme

$$0 = c_n A^n + c_{n-1}A^{n-1} + c_1 A + c_0,$$

což se mělo dokázat.

2.12. Důsledek. *Charakteristický polynom čtvercové matice je jejím anulujícím polynomem.*

Příklad. Nechť

$$A = \begin{pmatrix} 1 & -1 & 1 \\ 0 & 2 & -1 \\ -1 & 0 & 2 \end{pmatrix}.$$

Charakteristický polynom je $\chi_A = x^3 - 5x^2 + 9x - 5 = (x-1)(x^2 - 4x + 5)$ (ověřte). Vidíme, že χ_A je součinem nesoudělných polynomů $q_1 = x - 1$ a $q_2 = x^2 - 4x + 5$.

Počítejme $U_1 = \operatorname{Ker} q_1(A) = \operatorname{Ker}(A - E)$. Jádro $\operatorname{Ker}(A-E)$ vypočteme řešením homogenní soustavy s maticí

$$q_1(A) = A - E = \begin{pmatrix} 1 & -1 & 1 \\ 0 & 2 & -1 \\ -1 & 0 & 2 \end{pmatrix} - \begin{pmatrix} 1 & 0 & 0 \\ 0 & 1 & 0 \\ 0 & 0 & 1 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 0 & -1 & 1 \\ 0 & 1 & -1 \\ -1 & 0 & 1 \end{pmatrix}$$

a fundamentálním řešením $e_1 = (1,1,1)$ (ověřte). Dostáváme jednorozměrný invariantní podprostor

$$U_1 = \operatorname{Ker} q_1(A) = [[(1,1,1)]].$$

Podobně $U_2 = \operatorname{Ker} q_2(A) = \operatorname{Ker}(A^2 - 4A + 5E)$. Toto jádro vypočteme řešením homogenní soustavy s maticí

$$q_2(A) = A^2 - 4A + 5E = \begin{pmatrix} 1 & 1 & 0 \\ 1 & 1 & 0 \\ 1 & 1 & 0 \end{pmatrix}$$

a fundamentálním řešením $e_2 = (0,0,1)$, $e_3 = (1,-1,0)$ (ověřte). Dostáváme dvourozměrný invariantní podprostor

$$U_2 = \operatorname{Ker} q_2(A) = [[(0,0,1),(1,-1,0)]],$$

Získali jsme:

(a) přímý rozklad $\mathbf{R}^3 = U_1 \dot{+} U_2$ na invariantní podprostory U_1 a U_2;

(b) bázi e_1, e_2, e_3 s maticí přechodu

$$Q = \begin{pmatrix} 1 & 0 & 1 \\ 1 & 0 & -1 \\ 1 & 1 & 0 \end{pmatrix}$$

v níž má zobrazení α blokově diagonální matici

$$Q^{-1}AQ = \begin{pmatrix} 1 & 0 & 0 \\ 0 & 2 & -1 \\ 0 & 1 & 2 \end{pmatrix}.$$

3. Minimální polynom

Příklad. Matice

$$A = \begin{pmatrix} -1 & 0 & 2 \\ -2 & 1 & 2 \\ 0 & 0 & 1 \end{pmatrix}$$

má anulující polynom $q = x^2 - 1 = (x+1)(x-1)$ (ověřte). Charakteristický polynom matice A je $\chi_A = x^3 - x^2 - x + 1 = (x+1)(x-1)^2$.

Poslední příklad ukazuje, že charakteristický polynom může mít netriviálního dělitele, který je rovněž anulujícím polynomem. Ukažme, že mezi anulujícími polynomy existuje jeden, který dělí všechny ostatní.

3.1. Definice. Anulující polynom se nazývá *minimální polynom*, je-li nejmenšího stupně ze všech anulujících polynomů.

Ke každé čtvercové matici A existuje anulující, a proto i minimální polynom.

3.2. Tvrzení. *Každý anulující polynom je dělitelný minimálním polynomem.*

3.3. Důkaz. Bud' f anulující polynom matice A, bud' g minimální polynom matice A. Dělme se zbytkem: $f = qg + r$, kde $r = 0$ nebo je stupeň polynomu r ostře menší, než stupeň polynomu g. V případě $r = 0$ jsme hotovi. Připusťme opak, tj. $r \neq 0$. Potom

$$0 = f(A) = q(A)g(A) + r(A) = r(A),$$

protože $g(A) = 0$. Tudíž, r je anulující polynom nižšího stupně než polynom g, a to je spor.